

Статті

Василь СОКІЛ

НЕВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ В НАРАТИВАХ ПРО ГОЛОДОМОР

У статті розкриваються засоби вираження невербального характеру — міміка, жести, акустичні способи передачі й сприйняття тексту (інтонація, ритм, пауза). Вона продемонстрована цінними відеорядами. Це дає підставу говорити про фольклорний текст як живий, творчий організм.

Ключові слова: фольклорний текст, невербальні засоби, жест, інтонація, пауза.

© В. СОКІЛ, 2011

З метою всебічного вивчення особливостей наративів про голодомори (як і будь-якої іншої комунікації) зосередимо свою увагу на ціннісних аспектах невербальної взаємодії, оскільки відомо, що люди спілкуються не лише за допомогою словесних, а й несловесних засобів. Учені довели, що саме на останні припадає понад 50% інформації. В процесі комунікації важливі всі компоненти змісту, а це можливо в поєднанні різних прийомів його передачі, адже вони добре співіснують і узгоджуються у фольклорному тексті, створюючи таким чином особливий світ.

Пристаючи до конкретного розгляду невербальних засобів вираження в народній прозі про голодомори, зазначимо, що тут є велика проблема наявності повноцінних наукових записів. В українській фольклористиці поки що домінує традиційний погляд, суть якого полягає в тому, щоб максимально точно «схопити» вербальний текст і передати його на письмі, декларуючи таким чином «автентичність». Подібний твір справжнім «фольклорним пам'ятником» назвати важко, оскільки він природно живе в усній формі. «На письмі» не передається спосіб виконання, настроєвість оповідача, бо «слів» недостатньо для розуміння психічного стану інформатора, його емоцій, естетичних поглядів тощо. Науковий запис сьогодні треба здійснювати різними каналами: у вигляді фоно-, фото-, відеодокументування. Навіть цих названих способів забракне для цілковитої передачі: візуальних, слухових спостережень, які достеменно не фіксуються апаратурою. Одній людині схопити вербальні і невербальні компоненти тексту впродовж сеансу досить важко, лише за сприяння «помічників», скажімо, фотографа, відеооператора та ін. Крім того, науковець повинен «за свіжим» записом реєструвати, уточнювати такі спостереження, зробивши на їх основі відповідні коментарі. Автор цієї праці фіксував тривалий час народну прозу про голодомори на магнітну стрічку і за можливістю вказував на деякі несловесні елементи, які охарактеризуємо далі. Для аналізу використаємо також відеозаписи з Луганщини й прокоментуємо кадри, пов'язані з деякими рецепієнтами. Цінні матеріали для розкриття теми черпаємо із фольклорно-діалектологічних експедицій на Полісся (Чорнобильська зона), на Північно-Східну Слобожанщину та ін. Така робота в українській фольклористиці здійснюється вперше і не претендує на досконалість чи вичерпність.

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

Дослідники з невербальних засобів вираження інформації подають різні типології [1, с. 65—67; 12, с. 154]. До найпоширеніших належать кінесичні компоненти (гр. *kinēsis* — рух) — міміка, жести. Вони є зовнішнім віддзеркаленням емоційного стану людини (наративи про голодомори ґрунтуються головним чином на ньому), бо ж ця тематика неможлива без експресії, сильного враження, вияву надмірних почуттів і переживань. Ще свого часу М. Вороний писав: «Міміка — це безсловесна мова людських інстинктів людської душі. Усе, що діється в душі, відбувається у виразі лиця та в рухах тіла» [3, с. 192].

Як свідчить досліджуваний матеріал, оповідачі під час нарації найбільше вдаються до міміки й жестів з метою увиразнення рухами свого повідомлення. Ці рухи, як правило, супроводжують словесний текст, доповнюючи, конкретизуючи його, іноді домінуючи, проте не існують автономно. Вони, зрештою, «оживлюють» народний твір. Відомий італійський фольклорист Джузеппе Кокк'яра ще в середині ХХ ст. висловив з цього приводу дуже цінну думку: «Без міміки розповідь втрачає половину своєї сили і враження. Добре ще, що залишається мова, повна природнього натхнення і образів, завдяки яким абстрактні речі стають конкретними, надприродні істоти приймають тілесну форму, все, що безжиттєве і німе, одержує життя і дар мовлення» [7, с. 382].

Міміка і жести особливо дійові в текстах оповідного характеру, оскільки є проявом думок, емоцій наратора. Вони виникають мимовільно й підсвідомо. Скажімо, рука лише тоді повинна діяти, коли слід доповнювати поняття. Американський дослідник Поль Сопер зазначив, що рухи рук мають відповідати своєму призначенню. Їх кількість та інтенсивність повинні узгоджуватися з характером повідомлення [12, с. 153]. Останнє в оповідній прозі про голодомори сконденсоване, напружене, драматичне, найчастіше трагічне, тому й супроводжується активною жестикуляцією. Руки тут найбільш чинні органи людського тіла, відіграють найважливішу роль у міміці. Вони мимовільно можуть опускатися, бути зверненими до предмета, підносяться до обличчя або вище голови. І кожен раз щось інше виражають.

Але часто буває так, що вираз обличчя інформатора говорить не менше, ніж жести. «Мова обличчя, — писав свого часу М. Сперанський, — була

визнана найтоншим тлумачем позувань душевних. Часто один погляд, одне опускання брови говорить більше, ніж усі слова оратора, а тому він повинен вважати найістотнішою частиною свого мистецтва вміння настроювати обличчя відповідно до мовлення; а особливо око — орган душі настільки сильний, настільки й виразний, як і мова, — повинно слідувати за усіма його рухами і передавати слухачам почування його серця» [6, с. 50].

Автор енциклопедії «Мова тіла» Д. Ламберт вважає, що є щонайменше шість виразів, які можна побачити в усьому світі. «Ці зразки, — на його переконання, — є швидше вродженими, ніж набутими. До них належать способи відображення на обличчі таких людських почуттів, як щастя, горе, здивування, страх, гнів і страждання. Для вираження кожного з них потрібна повна взаємодія всіх рис людського обличчя в надзвичайно тонких і невлесних його змінах лише заради того, щоб надіслати цей чудовий сигнал, який усі миттєво впізнають. У цьому перевтіленні беруть участь три рухоми незалежно одна від одної частини обличчя: чоло і брови, очі, повіки і перенісся; а також нижня частина обличчя, тобто ніс, щоки, рот і підборіддя» [8, с. 26]. Під час нарації найбільш зримими є голова, очі, брови, губи. Так, очі і брови дають завершений вираз певного враження. Очі примружені, брови стягнені — людина щось собі важливе пригадує. Якщо ж брови стягнуті — вказується на рішучість, суворість, інколи наближення плачу. Часто-густо в оповідачів під час бесіди чи її завершення тремтять губи — це від сильного душевного зворушення. Голова, опущена вниз, символізує турботу, смуток, переживання, а то й незбагнений жаль. Піднята голова з відкритими очима та затиснутими вусами означає виклик антагоністові.

З багатолітнього досвіду польового обстеження наративної традиції про голодомори не раз доводилось бачити різні вирази облич. До речі, у своїй енциклопедійній практиці автор найбільше застосовував проксимальний принцип здобуття інформації (лат. *proximus* — розташований близько). Це відстань між записувачем та інформатором, яка становить 1—2 м (довірлива, товариська). Сеанс здійснювався переважно один на один, оскільки масовість (гурт) створює негативний вплив. На такій відстані якраз добре розглядити очі оповідача, як вони рухаються під час

акту нарації. Як правило, широко розкриті зіниці свідчать про страх, опущений погляд униз — теж почуття страху; очі в основному сумні, нерухомі («застигли») — сконцентрована увага на персонажі, предметі тощо. Всі ці мімічні ознаки відображають емоційний стан реципієнта — гнів, страждання, страх.

«Найрозумніший» орган, який говорить символічною мовою, — це руки. Вони обурюються, проганяють, скаржаться, показують, б'ють, плачуть. У досліджуваному масиві рукою найчастіше виражають вказівку, звернену до людини, предметних реалій тощо. Проілюструємо її прикладами з текстів. Стосовно людини:

1. «Помёрли... А я *отакá*, як *щíпка* була» (оповідачка піднімає вгору вказівний палець, щоб продемонструвати її худючий, виснажений стан).

2. «А в їх теж трóе дітéй, а ма́ти й ба́тько лежать пúхлі, *отаківó пúхлі*» (руками обводить навколо ніг, показуючи, що ноги, відтак і тіло було, наче груба колода).

3. «Ну, я лечу́ собі на ста́нцію. Стоїть чорний во́рон, міліці́я тільки... *Такó та́то сидіть*» (показує скоцюрблену постать, яка свідчить про пригніченість, страх).

4. «Ось *тут* Басара́бчик був» (рукою показує на місце проживання односельця) [13, с. 41, 48, 82, 87].

Вказівний жест щодо предметних реалій: «Зробили людям голод вони. Не було голодовки, *оттаке* зерно (*показує*), *оттаке* жито, *така* пшениця» [2, с. 123]. Його семантика пов'язується з добірністю зерна, його величиною. Оповідачка намагається зрозуміти причину голоду, використовуючи протиставлення «оттаке зерно» (добротне) — і «зробили людям голод».

Нижче проілюструємо кінесичні засоби вираження в наративах про голодомори і «прочитаємо» їх з відеокадрів.

ТЕКСТ І. [4]

Чо́ ж ми в Росію ході́ли мiлостиню проси́ть? Там урожа́й, а в нас неврожáй. Забра́ли все в госуда́рство. Забра́ли все. А тоді́ сказа́ли:

— Тепéр купу́йте, в госуда́рствi сíйте.

Нам нічо́го не да́лі, у нас усé забра́ли у колхо́з, тоді́ каза́ли «СОЗ». У СОЗ... Усе́.

Люде́й з хат викида́ли, розкула́чували. Оні́ тру́женики бу́лі, а їх з ха́ти викида́ли і на Сíбір' везлі́,

на Соловкі́. А де о́ні там ті Соловкі́?.. Я не зна́ю. А зна́ю, шо стíко люде́й погíбло!... В зíмного вре́мя, не лі́том, на са́ни ... і в Ра́зову. Там стоя́в ешалóн, там їх грузи́ли. Приї́жджа́ли відти́ля нескóро лю́де. Так благода́рили: «Спасíбо, шо ви нас одвезлі́ на Сíбір'». Не зна́ю, де отудí. І вонí жи́ли там, а ми му́чилися.

Ми íли... І ма́ти... Ой... Ма́ти сво́ю дити́ну ри́зала. О́но пла́че:

— Ма́м', не ри́ж, я ї́сти не бу́ду проси́ть.

А в ма́тері о́чі так ви́лізли.

Ішли́ з по́ля ми, поло́ли соняхи, ага́, брига́дою... Ду́вимось — у Па́шки у дво́рі мілі́ція і лю́де. І шо о́но таке́.

— Ходи́ть ту́ди.

Пiшли́ ж ми до те́ї Па́шки. Вонí навикидáли таки́х тряпо́к, усé в кровí. Вона́ їх чу́жих ловíла. Ага́... А я гля́нула в пíччя, а рúчка малéнька так кипíть, плига́е. А я як гля́нула та й упáла, і бíльш тоді́... І не зна́ю, як мене́ до́дому привезлі́. О́но неда́леко. З утра́ не зна́ю... Утром слúхаю: ма́ти шмо́рка, пла́че, і бра́т... Я прокида́юсь:

— Шо Ви пла́чете?

А бра́т ка́же:

— Ти де вчо́ра була́?

— Со́няхи поло́ла.

— А ще де була́? Кажí! Усе́ кажí.

— До Па́шки, до Лíпiхва́нової, ходíла.

— Чо́ ти ходíла?

— Я шо... Усі́ iшли́ і я пішла́. Чи я зна́ла шо?

— Так, встава́й, дава́й сніда́ть.

А сніда́ть шо? Спасíба, бурячо́к був да покри́шений, да звáрений, да молочко́м налíтий. Корóвка спаса́ла. У ко́го корóви не бу́ло, о́ні всі́ помéрли, лю́де. О́ні порíзали, по́ли, а бíльш нічо́го. А корóвка доíлась. У нас корóвка зíмува́лась у ха́ті і теля́тко. А ви предста́вите, шо в ха́ті, як худóбина... О́на стóгне од жарí, а ми стóгнем од íї вóні. І ту корóвку все вре́мя держа́ли в ха́ті. І нас корóвка спаса́ла. Ну, і так бу́ло дíло.

Зап. І. Магрицька від Гусарченко Дарії Василівни, 1914 р. н., у с. Бабичеве Троїцького р-ну Луганської обл. Текст з відеокасети розшифрував В. Сокіл.

Гусарченко Дарія Василівна Відеоряд

Світлина 1.

Права рука інформаторки витягнута вперед, долоною вниз, великий і вказівний пальці трохи зігнуті

«Тепер купуйте, в государстві сійте»

донизу. Жест виражає твердість, непоступливість, обов'язковість виконання наказу можновладців. Цей знак має архаїчний характер як символ влади, панування над кимось, пригнічення чи придушення когось. Він виражає ідею беззастережної підпорядкованості. Обличчя зосереджене, погляд уважний, пронизливий, губи округло стиснуті, передають емоцію виклику, гніву.

Світлина 2.

Руки підняті долонями досередини на рівні рота, замикаючи верхній простір. Вони відвернуті від люди-

«Нам нічого не дали, у нас усе забрали у колхоз...»

ни, ніби щось відчужують від себе чи насильно з них виринають. Губи застигли на «у», акцентуаційно підкресливши слово «усе». Напіввідкриті вуста означають розпуку. У такий спосіб виявлено невдоволення колективізацією (жест виділення важливого в мові — тотального пограбування).

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

Світлина 3.

Емоційний стан реципієнтки спокійніший, жалісливий. Вона децю розслаблена. Права рука злегка при-

«Онi труженики були...»

тиснута до грудей на серці, виражаючи тим самим співчуття скривдженим. Ліва рука вільно опущена. Напіввідкритий рот, витягнуті губи свідчать про чуйне ставлення до людей праці.

Світлина 4.

З обличчя інформаторки проступає іронія, навіть сарказм за «вдячність» владі, що запроторила

«Так благодаріли:

«Спасібо, що ви нас одвезлі на Сібір»»

людей на заслання в Сібір. Вона нахилилася вперед, а простягнута ліва рука із вказівним пальцем показує на поневолювачів у протилежний від себе простір.

Світлина 5.

Схрещені на грудях жінки руки символізують біль, страждання, муки, оскільки йдеться про канібалізм

«Мати своєю дитину різала. Оно плаче:
— Мам', не різ, я їсти не буду просіть»

доведених до затьмарення розуму людей зі страшно-го голоду. Напіввідкритий рот видає стогін, крик душі, адже дитина більше не проситиме в матері їсти.

Світлина 6.

У матері «очі вилізли наверх», почувши передсмертне прохання дитини не різати її. Затулені в інформа-

«А в матері бчі так вилізли»

торки руками очі (вказівний жест виражених очей) увиразнюють вербальний текст. Опущені губи, розтулений рот, підняті брови передають емоцію жаху.

Світлина 7.

Зойк виривається у Дарії Гусарченко (широко розкритий рот), коли вона побачила маленьку ручку, що

«А я глунула в піччя, а ручка маленька так кипіть, плигає»

кипіла в казані. Права рука (розчепірена п'ятірня) піднята догори, ліва — трохи нижче. Це, з одного боку, імітація «плигання» ручки в казані, а з іншого — архаїчний жест відлякування нечистої сили, прокляття кривдникам.

Світлина 8.

Емоційна напруга спадає. Оповідачка перелічує продукти, які ще були в її сім'ї. Їй доводиться рахувати

«А снідаєть шо? Спасіба, бурячок був да покрішнений, да звáрений, да молочком налітий»

на пальцях. Вона загинає в кулак пальці лівої руки, а правою починає лічити з мизинця (деякі європейські народи рахують з великого пальця).

ТЕКСТ II

Прийшла до нас одна молодіця. Такій на ній платок гáрний. А ми вже двох чоловіків пустіли. Дéдушка, ну, дядько і тьóтка, і ми ж голóдні,
ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

п'ухлі. Приходи парень до нас і просьється... Уже в нас, ну, єсть... А він пішов у сарайчик до нас і вмер. Прийде молодіця, напнута платком тьоплим, такій клетчастий. І хлопчик із нею, отакій завбільшки. А це вже на другий раз. А ми кажем:

— Ми пускали людей.

І думаем, може, ми помрем, може, нас люди будуть спасають, може, ми когось спасем.

Отό поки бурячку в погребі були... Одріжемо хоч скибочку... Отό і їсти нічо... Зразу з'їв — і немаємо більш нічого дати. Захоче молодіця, а ми кажем:

— Уже в нас, осьдечки, тробе.

Она і пішла. Пішла, та ось отут до сусід, а ми ходили туди вниз. А тут бабушка була та каже:

— Занесі їм сушки.

В нас садок великий був.

— Занесі сушки сусідам.

Я понесла. Я думала, що вона двері буде, хазяйка, та заціпають, а вона так поза мною — та двері заціпнула, та зразу на мене так почепилась, отакі придавила. А дядько сїнові каже:

— Ягор, подай ніжик на тому..., там на комині.

Він подав. А тут «спасателі» прийшли мене спасають і вікно вібили. А вона на мині вісе. Я дивлюся вже, а вона од мене не одірвиться. Двері зняли. Коли в хїжку... А она, та молодіця, що прийшла, зарізана і груди пообрізувані, оцє, повирізуване скрізь. І вартиться на плиті, у чавуні, чи варилось, чи сирє лежало. І хлопчик зарізаний... І отакі дїжка засблена людей.

Зап. І. Магрицька від Несмашної Наталії Гнатівни, 1912 р. н., у с. Містки Сватівського р-ну Луганської обл. Текст з відеокасети розшифрував В. Сокіл.

Несмашна Наталія Гнатівна

Відеоряд

Світлина 1.

Злегка нахилена вперед голова і корпус, права рука притулена до грудей інформанта, погляд спрямований вдалечинь, очі відкриті, брови підняті (ніби дивиться на того хлопця, про котрого розповідає), виражають настійливе прохання, бла-

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

«Приходи парень до нас і просьється...»

гання, домагання куска хліба, адже це останній його порятунок.

Світлина 2.

Вказівний жест оповідачки: піднята вгору права рука, повернута долонею вниз, фіксує ріст хлопчи-

«І хлопчик із нею, отакій завбільшки»

ка на рівні її голови; очі відкриті, звернутий убік погляд застиг на верхній межі правої руки.

Світлина 3.

Стан душевних роздумів людини над земним буттям, треба робити добро іншим: обидві руки інформаторки благально притулені до грудей, очі відкриті, виражають щирість, погляд спрямований десь далеко, губи стиснуті. Глибоко замислений стан.

«І думаєм, мѳже, ми помрѳм, мѳже, нас люди бѳдуть спасать, мѳже, ми когѳ спасемѳ»

Свѳтлина 4.

Обидвѳ руки реципѳнтки припѳднѳтѳ долонѳями до середини, але вѳд себе; рот вѳдкритий, очѳ здивованѳ.

«Отѳ і їсти нѳчѳ...»

Жѳст зневѳри, розчарування, засвѳдчує брак найголовнѳшого в цѳй момент — їжѳ.

Свѳтлина 5.

Жѳст повного розчарування. Розведенѳ руки пѳднѳтѳ догори долонѳями вѳд себе, вираз обличчѳя передає повну зневѳру, адже бѳльш нѳчого дати їсти.

«Зрѳзу з'ѳв — і не маємо бѳльш нѳчого дѳть»

Свѳтлина 6.

Очѳ, губи опущенѳ, обидвѳ руки притиснутѳ до шиї, що імітують позицѳю хазѳйкѳ, яка, зачинивши двѳрѳ за оповѳдачкою, зѳ страху почепилась на неѳ.

«Та зрѳзу на мѳне так почепѳлась...»

Свѳтлина 7.

Жѳст удару: пѳднѳта вгору права рука інформаторки, затиснута в кулак, свѳдчить, як «спасателѳ» вибили на хатѳ вѳкно і вдерлися досередини.

«А тут «спасателі» прийшли мене спасать і вікно вібили»

Світлина 8.

Підняті обидві руки на рівні грудей, повернуті долонями вниз, пильний погляд униз — візуальна демонстрація величини діжки із засоленими людьми.

«І отакá дїжка засолена людєй»

ТЕКСТ III

А оцєй Шабля, шо куркульом назвáli, вижив якось. Ну, його не пускали в село жить. Куркуль. Не пускали. І він весною, ранньою вже весною, прийшов у свій садок, у бiвший свій садок, і там у садку умер. Колі його ховали, найшли хрестик на шиї, застєбнуто тут, і до хрестика прив'язано чи носовий платочок, ну, яксь тряпка обикновєнна. Колі розвинули, шо ж таке? Двiстi рублiв, тодi ж карбiванцiв по-українськи рублi, двiстi, і записка: «Поховайте мене по-людськiмy, як куркуля, — написано так було, — поховайте мене».

Люди зiбрáлись. Ну всякi ж тiже булi люди.

— Ай, ще сюдi. Лiцше ми оддамó на цєркву.

А другi:

— Нi, ми оддамó на сiльську рáду, бiдним, там хай... Ну, тiлком я не знáю, кудi оддалi їх. Ну, його поховали як... Приїхали бiстiркою, укiнули, у яму вкiнули, загорнули. Отак.

Зап. І. Магрицька від Карнауха Петра Григоровича, 1912 р. н. у с. Куземівка Сватiвського р-ну Луганської обл. Текст з вiдеокасети розшифрував В. Сокил.

Карнаух Петро Григорович

Вiдеоряд

Світлина 1.

Акцент поставлений на вказiвному займеннику «оцєй». Вказiвний палець на правiй рудцi оповiдача витягнутий

«А оцєй, Шабля, шо куркульом назвáli, вижив якось»

уперед, брови зсунутi до середини (сконцентрованiсть уваги), погляд сфокусований в одну точку, що засвiдчує конкретнiсть iнформацiї, її правдивiсть.

Світлина 2.

Пiднята догори рука, зiбрана в легкий кулак, показує певне затримання героя, не вiдпускання, забо-

«Куркуль. Не пускали»

рону щось робити чи кудись іти. До цього семантичного жесту додають опущені очі, трохи зневірені, стягнуті брови до перенісся.

Світлина 3.

Наголос на словосполученні «свій садок». Рука розслаблена, простягнута вперед неподалік грудей. Ви-

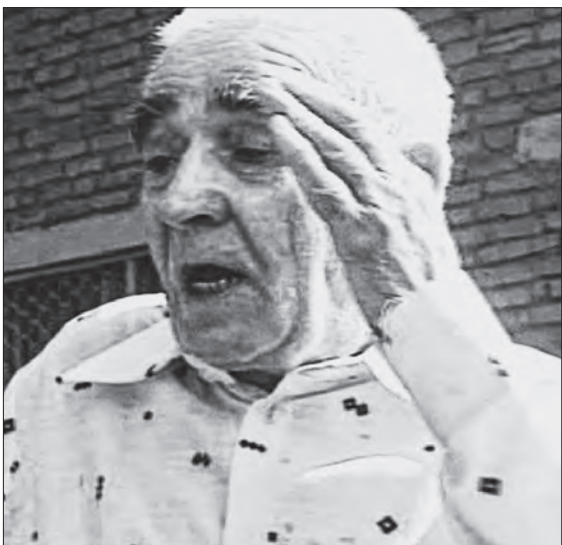

«...прийшов у свій садок...»

раз обличчя виражає впевненість, довірливість, визнання особливості саду у житті українця.

Світлина 4.

Інформатор у розпачі підняв лівицю догори долонею вниз, щирозсердно визнавши прикрість голодної

«...і там у садку умер...»

смерті. Міміка вказує на його збентежений стан із приводу втрати власності героя, улюбленого куточка української родини.

Світлина 5.

Руки реципієнта підняті до ший, пальцями шукають хрестик. Очі дивляться уважно прямо. Жест відчут-

«...найшли хрестик на шії...»

тя дотику до християнського атрибута свідчить внутрішньо правдиву віру українця.

Світлина 6.

Здивування охопило оповідача, що біля хрестика був загорнутий останній гріш, відкладений на похорон:

«Колі розвину́ли...»

відкриті очі, брови підняті, руки майже притиснуті до грудей.

Світлина 7.

Повний розпач наратора: руки підняті високо вгору долонями вниз, імітують вкладання померлої люди-

«...у яму вкїнули, загорнїли»

ни до ями, очі дивляться вниз, до тієї ж могили. Взивання Бога за свідка.

ВИСНОВКИ

З представлених фольклорних матеріалів, відеокадрів, пов'язаних з кінетичними засобами вираження, що супроводжують вербальні тексти, можна зробити деякі висновки. Тема голодоморів своєю напругою, драматичністю спонукає до активного використання жестів та міміки. До того ж, більше жестикулюють і міняють вираз обличчя під час оповіді жінки, оскільки вони від природи вразливіші, ніжніші, чутливіші, а чоловіки стриманіші й урівноваженіші. Загалом фольклорний матеріал про голодомори наочно підтверджує тезу багатьох науковців про надзвичайну емоційність українців як їхню ментальну рису.

Важливе місце серед невербальних засобів вираження в дослівному оповідному масиві займають акустичні (гр. *akustikos* — слуховий) способи передачі й сприйняття тексту. В поетичній моделі народних оповідань і переказів про голодомори відіграє інтонація оповіді. Дослідники розрізняють такі її види: ліричну, епічну, обрядову, навіть святкову [5, с. 103; 10, с. 580—582]. Найбільше її вивчали музикознавці, і дуже мало фольклористи [11, с. 223—270]. У текстах, що нас цікавлять, йдеться, звичайно, про епічну інтонацію.

Інтонація багато в чому залежить як від жанру, теми, конфліктної ситуації, так і від індивідуальних властивостей оповідача, оскільки «арсенал» засобів у них різний, як і різна психологія кожного з них. Особливості художнього змалювання об'єктів, передачі їх кількісних характеристик і ставлення до них оповідача визначають сам характер мовних конструкцій та інтонацій у відповідних місцях твору.

Одна справа, коли наратор змальовує предмет, явище, зовнішність людини, інша — коли розповідає про дії, ще інша — коли передає складні психічні переживання й настрої.

Зважаючи на своєрідність теми, напруженість сюжетів народних творів про голодомори, у них зберігається і відповідна інтонація — сумна, гнівна, обурююча. Вона може поставити як загальне звукове тло, в процесі його актуалізації на лексичному та фразовому рівнях, до того ж відповідає змістові інформації. «Братік в дванадцять год умер: поніс на базар рушнік або платок вімінять рїж'євого борошна. А я лістя ліпового начухраю, та отб те й їмб. Цур їм, пек! І батькі пухлі. Мати пухла ходїла. Цур їм, пек їм! Лўчче хай не вертїється, шоб їгоб не знать! Ну, я переносїла. І кукурўзку товклї, і качанї з кукурўзки, оте осердя їла» [13, с. 78]. З тексту видно, що інтонація відповідає емоційній тональності оповідача — схвильована, напружена. З підвищеною напругою виділяються цілі фрази, які розкривають жах голодомору — кількаразове підкреслення «Цур їм, пек!». Вигук «цур» вказує на невдоволення, обурення тим, що було: що люди їли сурогати, що пухли, зрештою, масово вмирали. Про це оповідач воліє радше не згадувати. Слово «пек» ужито як закляття, як бажання відвернути цей жах голодомору, — «лўчче хай не вертїється».

Драматизм ситуації, відтвореної в текстах про голодомор, вплинув на виклад повідомлення — схвильованість, що відповідно породило членування фраз паузами. Для прикладу візьмемо текст у записі лінгвістів, лише дещо спростимо фонетичну транскрипцію. Довга пауза в кінці речення передається двома скісними рисками (//), коротка в середині фрази однією рисою (/). Пауза, що виникла внаслідок перериву мовлення, промовчуванням — трьома крапками (...). «Оце в трїдцять третьом годў / так шо ж ми / ми травў рїзну їли / Нічо́го ж тако́го не їли / і збирїли по вігону / дї́же оце́ такé росло́ / так казїли це те / галушкі́ / а ми їгоб їли // із то́го / із дéрева жблудї товклї́ / їли кóржики отї́ // кáжетця́ такé і у трїцять седьмóм було́ // А нас годувїли (...) //» [9, с. 31]. А ось ілюстрація фрагмента тексту в нашому записі з погляду інтонування: «Шо я вам скажў // Рвали лістя з ліпи // Отб сушїли їгоб і мїшали (...) Там як візьмём мукї прїгїршкїми (...) Мїшїаём лушпїння / картошечки де там возьмётсья (...) І тим годувїлися // Оце картоплї позакбпували на степу (...) Вона пропїла //

Ми одріли її // І оту картонечку брали / сушили її / і за борошно получалося // І то їли / і дуже фаліли / що це воно добре //» [13, с. 96].

Навіть з цих наведених прикладів можна зробити висновок, що вони мають чимало спільного в ритмо-мелодії народної мови, оскільки обидва подібні за перервами у ній, тобто членуванням паузами мовленевого потоку. В живому спілкуванні виникають такі паузи, що є наслідком невдоволення, непередбачуваної зупинки чи промовчування. Деякі збирачі відображають їх на письмі трьома крапками, проте дехто не звертає на них уваги. Тривала пауза може бути викликана плачем носія інформації, що досить часто простежується в оповідях про голодомори. Деякі фольклористи фіксують її на письмі вербальною ремаркою в дужках (*плаче*). Сльози наратора з'являються внаслідок пережитого горя, біди, від сильного болю чи душевного зворушення («Тридцять третій год (*плаче*). Вся Україна знає про цей голод»; «Скільки тоді людей погубло, о Господи мій! (*Плаче*)» [13, с. 77, 171]. Інколи плач був голосний, гірко ридуючий. «Оце піде Іван, брат мій меншенький до мене, я вже й не вставала, до баби, та дайте, бабо, хоч капусточки чи огірочка, бо Марійка умирає, каже. А вони дадуть йому, а він принесе та: «На, Маню!» (*Дуже плаче*). На піч, було, подає» [2, с. 144]. Це прототипічний вираз великого смутку, переживання неймовірної тривоги, індикатор страху. Розповідь, що переривається плачем, — характерна ознака багатьох досліджуваних творів; це складає притаманний їм ритмомалюнок, не схожий в інших жанрово-тематичних групах.

Резюмуючи, можна зробити висновок, що в художній тканині текстів про голодомори істотну роль відіграють невербальні засоби вираження. Вони увиразнюють зміст мімічними й жестикулярними рухами оповідача, його інтонацією, специфічними паузами. Все це створює своєрідний поетичний світ, властивий саме цьому фольклорному фонду.

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підруч. — 2-е вид., допов. / Ф.С. Бацевич. — К.: Академія, 2009. — 376 с.
2. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932—1933 роках / В. Борисенко. — К.: Стило, 2007. — 288 с.
3. Вороний М. Дещо про міміку і рухи тіла / Микола Вороний // Вороний М. Театр і драма: зб. статей / упоряд., вступ. ст. О.К. Бабишкіна. — К.: Мистецтво, 1989. — 201 с.

4. Закляття безпам'ятства. Голодомор 1932—1933 років на Луганщині: у двох частинах; автор ідеї та продюсер Ірина Магрицька; автор сценарію та режисер Олександр Крамаренко; оператор Олексій Мовсесян. Відеофільм. — Луганськ, 2007.
5. Земцовский И.И. Интонация // Восточнославянский фольклор: словарь научной и народной терминологии // И.И. Земцовский. — Минск: Наука и техника, 1993. — С. 103;
6. Кацавец Р. Українська мова: професійне спрямування: підручник / Руслан Кацавец. — К.: Центр учбової літератури, 2007. — 254 с.
7. Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе / пер. с итальян. Джузеппе Коккьяра — М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. — 692 с.
8. Ламберт Д. Язык тела / Д. Ламберт; перевод с англ. Л. Заремской. — М.: Астрель, 2001. — 192 с.
9. Північно-Східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Мілоський райони Луганської області): матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. — 258 с.
10. Сабалеўскі А.В. Інтанацыя // Беларускі фальклор: энцыклапедыя: у 2-х т. / А.В. Сабалеўскі — Мінськ: БелЭн, 2005. — Т. 1. — С. 580—582.
11. Саука Л. Интонация в сказках / Л. Саука // Фольклор: поэтическая система. — М.: Наука, 1977. — С. 223—270.
12. Сопер П. Основы искусства речи / пер. с англ. Поль Сопер; 2-е изд. — М.: Прогресс-Академия, 1992. — 416 с.
13. Українці про голод 1932—1933. Фольклорні записи Василя Сокола / Василь Сокол. — Львів, 2003. — 232 с.

Vasyl Sokil

NON-VERBAL MEANS OF EXPRESSION IN THE NARRATIVES ABOUT THE FAMINE

The article describes the nature of non-verbal means of expression — mime, gestures, acoustic communication means, and ways of apprehensibility of the text (intonation, rhythm, pauses). It is illustrated by valuable video-ranges that supply us with a base to speak about folklore text as a living and creative organism.

Keywords: folklore text, non-verbal means, mime, gesture, intonation, pause.

Василь Сокол

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СРЕДСТВА ИЗОБРАЖЕНИЯ

В статье рассматриваются средства выражения невербального характера — мимика, жесты, акустические способы передачи и восприятия текста (интонация, ритм, пауза). Она продемонстрирована ценными видеорядами. Это дает основания говорить о фольклорном тексте как живом, творческом организме.

Ключевые слова: фольклорный текст, невербальные средства, жест, интонация, пауза.